

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

С. О. ВИСОЦЬКИЙ (Київ)

Великий Ярославів двір стародавнього Києва

У Київському літопису, починаючи з 40-х років XII ст., неодноразово згадується "Великий Ярослааь дворъ" та "Ярославль дворъ". Локалізація цього князівського двору, де відбувалися численні історичні події, становить великий інтерес для топографії стародавнього Києва. До питання про місцезнаходження цього двору неодноразово зверталися дослідники Києва, починаючи від М. Берлінського, М. Закревського, М. Максимовича і до М. Каргера, В. Богусевича, П. Толочка, С. Кілієвич та ін.¹ Висловлювалися різні думки.

Одні дослідники вважали, що Великий Ярославів двір знаходився у "Городі Володимира", інші — у "Городі Ярослава" — деє поблизу від Софійського собору. Саме такої думки дотримувався М. Максимович². Першу концепцію вже у наш час сформулював В. Богусевич \ Згідно з нею, Великий Ярославів двір знаходився в північно-східній частині старого міста між Десятинною та Трьохсвятительською церквами і займав площу близько 4-х гектарів. Протягом XII— XIII ст. він залишався резиденцією великого князя й адміністративним і політичним центром Київської Русі. Приблизно такої ж думки дотримується і решта сучасних дослідників стародавнього Києва.

Топографічним пунктом, з яким пов'язувався князівський двір у старому місті була церква святого Василя, збудована у 1183 р. на "велицем дворі". Проте про який двір тут іде мова, невідомо, бо в повідомленні ім'я Ярослава не згадується і тому цей вислів не може бути аргументом, щоб пов'язувати його з Великим Ярославовим двором у старому місті. Дивним є й те, що, розбудовуючи Київ, Ярослав Мудрий не подбав про створення нового адміністративно-політичного центру держави з князівським палацом, храмами тощо. Досить незвичним є й те, що на території княжого двору в старому місті не було знайдено жодного фундаменту палаців під час будівництва житлових будинків у XIX— XX ст. на вулиці Трьохсвятительській. Можна гадати, що палаци були дерев'яними, та Ярослав, як відомо, віддавав перевагу кам'яному будівництву.

Таким чином, питання полягає в тому, чи відноситься назва "Великий Ярославів двір" до князівського двору в старому місті, чи це назва резиденції великого князя в новій частині міста "Городі Ярослава"? Нині є можливість знову повернутися до цього питання й уточнити місцезнаходження Великого Ярославового двору, користуючись літописними відомостями й археологічними матеріалами.

Ярославів двір вперше згадується в літопису 1146 р.: "Игорь же еха Киевоу и созва Кияне вси на Ярослааь двор"³. Після присяги на вірність князеві, яка супроводжувалася хрестоцілуванням, усі кияни зібралися біля Турової божниці.

Під 1150 р. Ярославів двір згадується кілька разів і один раз його названо "великим". У тому ж році князь Вячеслав "въехаъ и съседе на Ярославли дворе"⁴. Проте кияни запросили у Київ Ізяслава Мстиславича: "Изяславъ же поклонивъся святой Софьи и въъеха на

двор, да Ярославль всим своимъ полкомъ и Киян с ним приде множество" ⁶. Тут важливо відзначити, що князь в'їхав на княжий двір з усім своїм полком. Це свідчить про великі розміри двору, бо полк, звичайно, налічував близько 800—1000 вояків.

Цікаве повідомлення того ж 1150 р., в якому Ярославів двір названо ще й "великим": "Изяславъ же отъ святой Софѣи поеха и съ братьею на Ярославль дворъ и Оугры позва собою на обедъ и Кияны и ту обедавъ с ними на велицемъ дворе на Ярославли и пребыша оу велице весельи, тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ играхуть на Ярославли дворе многое множество" ⁷.

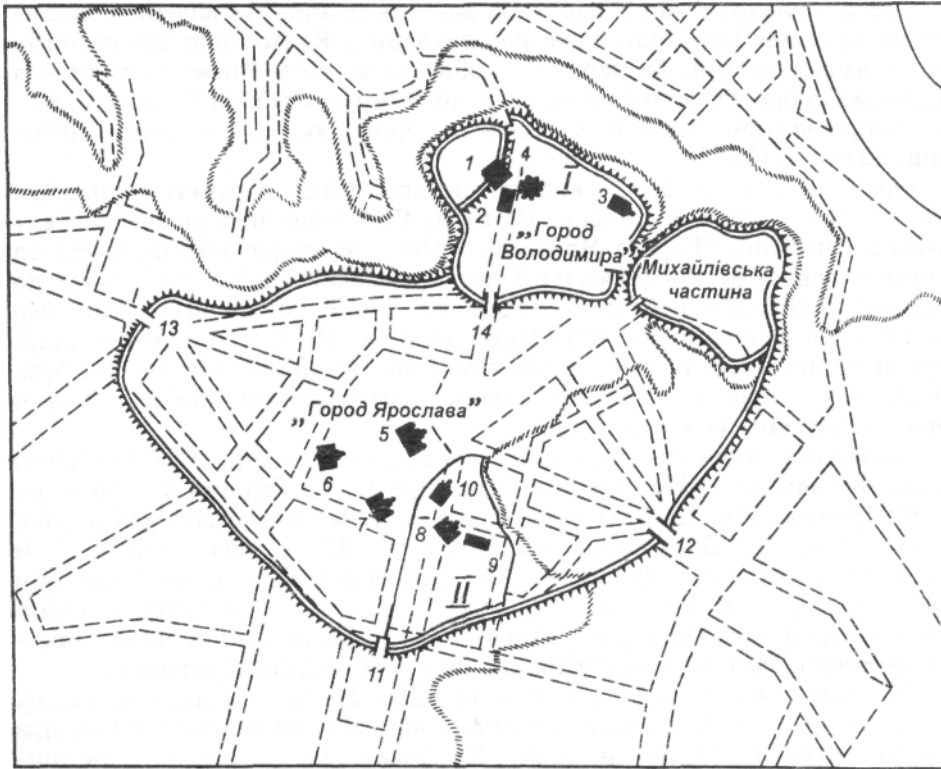
У 1151 р. "Изяславъ же с Вячеславомъ седе въ Києве, Вячеславъ же на Велице дворе, а Изяславъ подъ Оугорскимъ" ⁸.

Під 1154 р. у літопису розповідається про те, як Ростислав, поховавши свого батька Вячеслава у Софійському соборі у Києві, "Еха на Ярославль дворъ и съзва мужи отца своего Вячеславли" ⁹.

В 1183 р. у літописі згадується освячення церкви святого Василя, збудованої Святославом Всеволодовичем: "Яже стоить в Києве на велицемъ дворе, великимъ священиемъ" ¹⁰.

Як бачимо, у другій половині XII ст. у літопису кілька разів повторюється назва "Ярославль дворъ" і один раз з додатком "велиций". Ще двічі князівський двір названо просто "велиций дворъ", без згадування імені Ярослава. Назва "Велиций Ярославль дворъ" містить деяку інформацію. Слово "велиций", тобто великий, вказує, безперечно, на великі розміри князівського двору. Виникає й питання: чому князівський двір названо Ярославовим? Чи тому, що він належав князю, чи тому, що він був його будівничим? По відношенню до двору в "Городі Володимира" приналежність його Ярославу дуже сумнівна, адже це був двір його батька Володимира, діда Святослава та баби Ольги. Та і цей княжий двір у літопису ніде прямо не називається Ярославовим. Тому, здається, назву "Ярославів двір" і "Великий Ярославів двір" правильніше було б зв'язувати з іншим княжим двором, збудованим за Ярослава Мудрого. Вірогідно, його треба шукати в новій частині міста — "Городі Ярослава", як це робив М. Максимович. Однак подібний висновок, як і думки авторів, що пов'язують Ярославів двір з "Городом Володимира", не можна вважати переконливими, бо вони спираються лише на гіпотетичні міркування. Новим стимулом для дослідження питання, крім літописних матеріалів, стали археологічні дослідження Києва, зокрема Золотих воріт.

У Київському літопису під 1174 р. вміщено так звану "Повість Кузмиці Киянина про вбивство Андрія Боголюбського". Як це не дивно, відомості з "Повісті" мають пряме відношення до теми, що розглядається, бо в ній ще раз згадується Великий Ярославів двір у Києві. Цьому літописному уривку нами було присвячено спеціальну статтю, а тут торкнемося лише суті справи. В "Повісті" описано подробиці вбивства князя Андрія й приведено слова-голосіння володимирців, які йшли за його труною: "И поча весь народъ плача молвити: оужели **Києву поеха**, господине, **в тоу церковь теми Золотыми вороты, их же делают послать быше той церкви на велицемъ дворе на Ярославле**, а река: **хочю создати церковь таку же ака же ворота си Золота**, да будетъ память всему отечеству моему" ¹². Цей уривок коментувався дослідниками. Так, відомий історик архітектури Києва минулого століття П. О. Лашкар'єв правильно вважав, що мова в "Повісті" йде про церкву Благовіщення на Золотих воротах у Києві. Свою думку він висловив у доповіді на I Археологічному з'їзді, що проходив у 1869 р. у Москві ¹³. І, дійсно, уважно читаючи наведений уривок, приходимо до висновку, що в ньому мова йде про київську церкву Благовіщення на Золотих воротах і майстрів, яких володимирський князь послав зробити поточний ремонт і зняти роз-



План стародавнього Києва XI– XIII ст.

I — Старший князівський двір у "Городі Володимира"; 1 — Князівський храм Володимира святої Богородиці (Десятинний); 2 — Князівський палац Володимира (?); 3 — Церква святого Василя 1183 р. на старому дворі, збудована Святославом Всеволодовичем; 4 — Церква святої Катерини (ротонда), XII — початок XIII ст.; II — Великий Ярославів двір, "Новий" у "Городі Ярослава"; 5 — Софійський собор — Київська митрополія; 6 — Храм святої Ірини, XI ст.; 7 — Храм святого Георгія, XI ст.; 8 — Князівський храм Ярослава Мудрого святої Богородиці, XI ст.; 9 — Князівський палац Ярослава, XI ст.; 10 — Церква святого Василя 1197 р., збудована Рюриком Ростиславичем на Новому, Великому Ярославовому дворі; 11 — Золоті ворота на Великому Ярославовому дворі; 12 — Лядські ворота; 13 — Львівські ворота; 14 — Софійські ворота.

міри, щоб побудувати подібні Золоті ворота з надбрамною церквою у Володимирі на Клязьмі. Правильність такого читання та розуміння наведеного уривка підтверджуються археологічними дослідженнями Золотих воріт у Києві та тим, що у Володимирі в XII ст. були побудовані однойменні ворота.

Під час археологічного дослідження Золотих воріт у 1972– 1973 рр. одержано матеріали, які свідчать, що за зразок будівництва воріт у Володимирі в 1164 р. було взято знамениті на ті часи Золоті ворота в Києві. Про це свідчать однакові розміри брамних веж: довжина бокових фасадів, висота прорізу воріт, рівень підлоги надбрамної церкви, розміри планів церкви тощо¹⁴. На руїнах Золотих воріт у Києві збереглися й добудови — сліди ремонтних робіт у XII ст. Все це добре узгоджується з літописними відомостями та археологічними дослідженнями завдяки чому свідоцтво "Повісті Кузмиці Киянина" набуває значення важливої реалії, згідно з якою Золоті ворота у Києві знаходилися на Великому Ярославовому дворі. Отже, це дає підстави зробити наш головний висновок. По-перше, Великий Ярославів двір або Ярославів двір знаходився в новій частині міста — "Городі Ярослава", а не в "Городі Володимира". По-друге, його місцезнаходження визначається Золотими воротами, які збереглися на його території.

Треба зазначити, що у нас нема жодних підстав не вірити повідомленню Кузмиші Киянина, адже він походив з Києва, про що свідчить його прізвище. Він, безперечно, добре знав, де у Києві знаходилися князівські двори та Золоті ворота з надбрамною церквою Благовіщення, згадку про які він вклав в уста володимирців, які ховали свого князя. (Див. план с. 117).

Орієнтуючись на Золоті ворота, що збереглися в руїнах до нашого часу, можна зробити висновок: Великий Ярославів двір займав південно-східну частину "Города Ярослава". Його територія розташовувалася вздовж головної вулиці (сучасна Золотоворітська) від Золотих воріт і до сучасної Софійської вулиці. З південно-східного боку князівський двір обмежувався схилами Хрещатицької долини. Це був дійсно великий двір, який літописці не випадково називали "великим" і де можна було зібрати всіх киян та в'їхати на нього цілим полком або влаштувати кінські перегони, як у 1150 році.

Головною спорудою Великого Ярославового двору був кам'яний палац, фундаменти якого виявив і дослідив С. П. Вельмін у 1914 р. на вулиці Ірининській. Це була прямокутна монументальна споруда першої половини XI ст. Досліджена частина мала 17 м завдовжки і 11 м завширшки¹⁵. Цю будову дехто з дослідників Києва називають палацом Ірини — дружини Ярослава Мудрого¹⁶, а, отже, і самого великого князя. Навряд чи можна сумніватися, що цей палиц був новою князівською резиденцією й адміністративним центром Київської держави.

На захід від палацу на відстані 20—25 м (на розі сучасних Володимирської та Ірининської вулиць) знаходилася велика церква, яка з легкої руки її першовідкривача К. Лохвицького названа "Ірининською" відповідно до монастирів Ірини та Георгія, згадуваних під 1037 р. у "Повісті минулих літ". Подібна атрибуція церкви Ірини давно вже викликала сумніви дослідників, бо нею, найвірогідніше, був храм, відкритий і досліджений Д. В. Мілеєвим на розі Стрілецької вулиці та Георгіївського провулка¹⁷. Локатизація Великого Ярославового двору в новій частині міста містить додаткову інформацію на користь цієї думки. Ну, чи міг би монастир Ірини знаходитися на князівському дворі або поруч з ним? Навряд, щоб це було можливим, бо монастир, та ще й жіночий, був би поблизу від самого центру "мирської суєти". Тому більш вірогідно називати Ірининським храм на вулиці Стрілецькій, який розташовувався далі від князівського двору і поруч із Софійським собором.

Разом з тим виникає питання: який же храм помилково названий Ірининським? Вважаємо, що це був князівський храм Ярослава Мудрого. Він знаходився на князівському дворі поруч з палацом подібно до того, як Десятинна церква у старому місті була князівським храмом Володимира Святославича і теж знаходилася поруч з його палацом. Покровителькою Володимира, як відомо, вважалася свята Богородиця і тому князь присвятив їй першу кам'яну церкву Київської Русі. Судячи з джерел, свята Богородиця була й покровителькою Ярослава Мудрого. Про це свідчить Іларіон у "Слові про закон та благодать...". Перелічуючи заслуги Ярослава, він, між іншим, каже: "И славный грань твой Киевъ величствомъ яко венцемъ обложишь, предашь люди твоя и градъ святееи всиславнии скорей на помощь християнемъ святей Богородици"¹⁸. Заступництво святої Богородиці тут цілком безперечне й поширюється на Київ і людей, а, отже, і на князівську родину. Тому правдоподібно буде висвячення князівського храму Ярослава, як і його батька, святої Богородиці. Можливо, що про освячення цієї церкви йде мова в літопису під 1039 р., щоправда, тут використано слово "Десятинна". Проте не виключено, що якийсь з пізніших переписувачів літопису церкву святої Богородиці на Великому Ярославовому дворі переплутав з однойменною церквою в "Городі Володимира"¹⁹. Георгіїв-

ську церкву, що знаходилася "передъ враты святой Софии", присвячену патрону Ярослава — святому Георгію і названу "монастирем", не можна вважати храмом княжого двору, бо, по-перше, вона була за межами князівського двору і, по-друге, із самого початку свого існування церква призначалася для "настолюванія", тобто інтронізації висвячених єпископів. На користь висловленої думки свідчить і досить пізнє будівництво церкви Георгія (освячена 26 листопада 1051 р.), коли до кінця життя Ярослава залишалось якихось 3 роки.

Таким чином, на Великому Ярославовому дворі відомі затишки трьох кам'яних монументальних споруд XI ст.: Золоті ворота, князівський патац і князівський храм святої Богородиці, фундаменти яких виявлені під час археологічних досліджень. Затишки ще однієї кам'яної споруди — церкви виявлені в межах Великого Ярославового двору на проїжджій частині сучасної Володимирської вулиці, навпроти південної брами, що веде на подвір'я Софійського собору. Мурування церкви, розміри цегли-плінфи та склад розчину дають можливість датувати будову XII ст.

На княжому Ярославовому дворі, тобто в південно-східній частині "Города Ярослава", не було знайдено жодного скарбу дорогоцінних прикрас²⁰. Це ще раз свідчить, що саме тут знаходився князівський двір. Адже на цій території не було боярських дворів і взагалі вона була малозаселеною, мабуть, тільки князівською челяддю.

Ще за князювання Ярослава Мудрого в новій частині міста сформувався центр державного та церковного управління держави. За будівельною програмою князя тут ще в першій половині XI ст. споруджено Софійський собор — Руську митрополію, монастирі Георгія та Ірини, а на Ярославовому дворі — ще три великі монументальні споруди. Все це нагадує розміщення державних і церковних установ у столиці Візантійської імперії — Константинополі, де поруч з патріаршим Софійським собором знаходилися імператорські патаци та різні управлінські установи.

Після смерті Ярослава Мудрого адміністративно-політичний центр держави перемістився на деякий час знову на княжий двір у "Городі Володимира". Про це свідчать літописні повідомлення, зокрема під 1068 р. Княжий двір у старому місті мав якесь значення, мабуть, тому літопис іноді називає його "велиций". У XII ст., як ми бачили, з'являється назва Великий Ярославів двір або Ярославів двір, що, вірогідно, було пов'язано з відношенням державного значення князівського двору в "Городі Ярослава".

Встановивши, що Великий Ярославів двір знаходився в південно-східному кутку "Города Ярослава", можна було б на цьому поставити крапку, та в літопису під 1194 та 1197 рр. згадується ще князівський двір, названий "Новим". У дослідників нема єдиної думки, де знаходився цей двір і яке значення він відігравав. Дехто вважає, що він був у Копиревому кінці Києва²¹, а інші — в районі Кирилівської церкви²². Однак ці думки суперечать літописним відомостям.

У другій половині XII ст. боротьба між Ольговичами і Ростиславичами завершилася угодою між Святославом Всеволодовичем та Рюриком Ростиславичем. Розпочався період їх спільного прагнення, що тривав до 1194 р. Головну роль відігравав Святослав Всеволодович, який вважався київським князем. Це про нього з великим патріотичним пафосом писав автор "Слова о полку Ігоревім", називаючи його "грізним та великим".

У літопису назва "Новий двір" згадується під 1194 р. у зв'язку з кончиною Святослава Всеволодовича. Ще раз про нього повідомляється, як про місце побудови Рюриком Ростиславичем церкви святого Василя в 1197 р.: "Того же лета созда великий боголюбивый князь Рюрикъ церковь святого Василя, во имя свое, в Киеве на Новом дворе"²³. В цьому повідомленні чітко й ясно говориться, що Новий двір знаходився

у Києві, де була збудована згадана церква. Тому немає жодних підстав ігнорувати це пряме повідомлення літопису про місцезнаходження Нового двору в самому місті, а не на його околицях.

Звістка 1197 р. значно доповнюється літописною розповіддю про останні дні життя Святослава Всеволодовича та його смерть у 1194 р. Князь, повертаючись з Карачева, дуже розхворівся і його везли влітку на санях, а потім човном: "В насадехъ по Десне, Святославъ же пришедъ в К ы е в ъ"²⁴. На якому саме дворі зупинився князь, нічого не повідомляється. В п'ятницю (події відбувалися в липні місяці) він поїхав до Вишгорода на уклін святим, вірогідно, Борисові та Глібу. На зворотньому шляху князь заїхав до Кирилівського монастиря, бажаючи вклонитися могилі свого батька. Але пил-ключник кудись пішов і засмучений Святослав "не поклонився отню гробу, приеха Киеву"²⁵. Наступного дня, в суботу, він знову поїхав молитися в якусь церкву в Кирилівському монастирі. В неділю було свято (вірогідно, в пам'ять Бориса та Гліба, 24 липня), але князь дуже розхворівся: "И не може ехати с Нового двора, но тоу и празднава празник стоую мученикоу"²⁶.

З розглянутої літописної розповіді видно, що Святослав після своїх останніх поїздок до Вишгорода та Кирилівського монастиря кожного разу повертався до Києва, а у свято святих мучеників Бориса і Гліба він залишався на Новому дворі. Таким чином, повернувшись з Карачева, князь жив у Києві на Новому дворі, де, мабуть, незабаром і помер. Гіпотеза про місцезнаходження Нового двору в районі Кирилівської церкви, тобто поза містом, відпадає сама собою.

Святослава Всеволодовича після смерті відвезли і поховати в Кирилівській церкві. Активну участь у цьому брав його співправитель Рюрик Ростиславич, який після церемонії поховання князя повернувся до Києва, де кияни влаштували йому урочисту зустріч, як новому київському князю.

Що стосується розміщення Нового двору в Копиревому кінці, то це питання трохи складніше. Головними аргументами висуваються знаходження тут Симеонівського монастиря чернігівських Ольговичів та церква на Вознесенському узвозі, досліджена М. К. Каргером, що атрибутується, як храм святого Василя, нібито збудований Рюриком Ростиславичем у 1197 р.²⁷ З цим важко погодитися, бо Копирів кінець не називається в джерелах "городом". Це добре видно з літописного повідомлення під 1140 р.: "Поиде Всеволодъ Ольговичъ из Вышегорода къ Киеву изрядивъ полкы и пришедъ ега оу города в Копыреве конци и нача зажигати двory иже соуть предъ градомъ в Копыреве кончи"²⁸. Як бачимо, Копирів кінець вважається літописцем ще не містом, а лише його передмістям. "Городом Киевом" у той час, безперечно, звався дитинець — верхнє місто, укріплена частина — "Гора". Враховуючи все це, Новий двір не міг розташовуватися в Копиревому кінці, бо Святослав Всеволодович із своїх останніх поїздок щоразу повертався до Києва, тобто до київського дитинця, де він жив на Новому дворі.

Визначивши, де у Києві знаходився Великий Ярославів двір, можна зробити висновок, що в XI—XII ст. у верхньому місті було два офіційні князівські двори, згадувані в літопису. Назва одного з них "Новий", безсумнівно, висловлена на протигагу двору "Старому". Не важко здогадатися, що під старим двором тут мається на увазі князівський двір у старій частині міста, тобто "Городі Володимира", де перебував двір ще за княгині Ольги, Святослава та Володимира. Тоді "Новим двором" цілком слушно назвати Великий Ярославів двір у новій частині Києва. Отже, виходить, що Великий Ярославів двір і Новий двір — це той самий князівський двір, збудований Ярославом ще в XI ст.

Варто згадати, що в 1183 р. київський князь Святослав Всеволодович збудував на старому княжому дворі в "Городі Володимира", на

традиційному місці храмів, присвячених цьому святому, церкву святого Василя. А через 14 років наступник Святослава новий київський князь Рюрик Ростиславич у 1197 р. збудував на Новому, тобто Великому Ярославовому дворі ще один храм святого Василя на честь свого патрона. Залишки цього храму XII ст., як згадувалося, виявлені на вулиці Володимирській навпроти південної брами подвір'я Софійського собору²⁹.

Як свідчить аналіз літописних джерел, князівський двір знаходився в південно-східній частині "Города Ярослава". В 40–70-х рр. XII ст. він мав назву "Великий Ярославів двір" або "Ярославів двір", а в 90-х рр. цей же двір називався "Новим".

¹ Берлинский М. Краткое описание Киева. — СПб., 1820. — С. 65; За некий Н. Описание Киева. — М., 1858. — Т. 2. — С. 840; Максимович М. А. Обозрение старого Киева. Собрание соч. — К., 1877. — Т. 2. — С. 107, 108; Каргер М. К. Древний Киев. — М.-Л., 1958. — Т. 2. — С. 270; Богусевич В. А. Про феодальні двори Києва XI–XIII ст. // Археологія, 1957. — Т. 11. — С. 14–20; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970. С. 12, 124; Килиевич С. Р. Детинец Киева в IX — первой половине XIII вв. — К., 1982. — С. 102, 103.

² Максимович М. А. Указ. соч. — С. 107.

³ Богусевич В. А. Назв. праця. — С. 14.

⁴ ПСРЛ. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Т. 2. — Столп. 321.

⁵ Там же. — Столп. 396.

⁶ Там же. — Столп. 397.

⁷ Там же. — Столп. 416.

⁸ Там же. — Столп. 445.

⁹ Там же. — Столп. 473.

¹⁰ Там же. — Столп. 634.

"Висоцький С. О. Іпатіївський літопис про Золоті ворота у Києві та Володимирі // Укр. іст. журн. — 1980. — №. — С. 64–68.

¹² ПСРЛ. Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Столп. 593.

"Труды I Археологического съезда в Москве. — М., 1871. — Т. 1. — С. CVI.

¹ Висоцький С. А. Золотые ворота в Киеве. — К., 1982. — С. 113.

⁵ Каргер М. К. Древний Киев. — М.-Л., 1961. — Т. 2. — С. 225, малюнок 84.

⁶ Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983. — С. 75.

⁷ Логвин Г. Н. Новые исследования древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура. — 1978. — №. — С. 30.

⁸ Розов Н. Н. Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. II "Slavia" Рос. XXXII, Praha (1963), ses 2. — С. 118.

¹⁰ * Якщо Ярослав, як і Володимир, виділив і цій церкві десятину на утримання, то це могло бути підставою називати її також Десятинною. Махновець Л. С. називав цей храм Успінням Богородиці. Літопис Руський. — К., 1989. — С. 92.

²⁰ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. — С. 120.

²¹ Раппопорт П. А. Археологические исследования памятников русского зодчества X–XIII ст. // Советская археология. — 1962. — № 2. — С. 65; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982. — С. 132.

²² Иловайский Д. И. История России. — М., 1916. — Т. 1. — С. 239.

²³ ПСРЛ. — Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Столп. 707.

²⁴ Там же. — Столп. 679.

²⁵ Там же. — Столп. 680.

²⁶ Там же.

²⁷ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — С. 141.

²⁸ ПСРЛ. — Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Столп. 302.

²⁹ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — С. 17, на плані стародавнього Києва №7.